

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ա Ի Ե Տ Ա Բ Ե Ր Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

Հ Ա Յ Կ Ա Զ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն .

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ի Հ Ա Յ Ո Յ .

Թուրք Վահանայ Արշարունոյ, Տեառն Միքայելի Վ. Զամկեան, Միսիքարեան Վեկեակոյ.

(Շար. Տես էջ 8, 29, 97, 129, 193.)

Իմեաւասաներորդ մասին կը գրեայապէս. «Յայտնի է Հայոց հերետիկոսութիւնը Հոռմայու քօռքի մէջը, եւ ինչ ծուռ կարծիք ունեցաւ նե՛ր ամենն ալ դատաւարտեալ է զատ զատ ժողովքներով : »

Հերետիկոսութիւնն է ուրացութիւն մը հաւատոյ մասին, կամ հաւանութիւն յայտնի մոլորութեան հանդերձ յամառութեամբ : Ահա շնորհօքն Աստուծոյ եւ աղօթիւք սուրբ Լուսաւորչին, Հայոց եկեղեցին իբրեւ եկեղեցի՝ ի սկզբանէ անտի ոչ երբեք ուրացաւ յայտնեալ ճշմարտութիւն մը հաւատոյ մասին, եւ ոչ բնաւ հակառակ հաւատոյ եւ ողջա-

L'ÉGLISE ARMÉNIENNE.

Lettre intitulée : Vahan Archarouni, par le R. P. Tchamtschian, Mékhitariste de Venise.

(Suite. Voir pages 8, 29, 97, 129, 193.)

Dans la onzième partie, il dit : « L'hérésie des Arméniens est bien connue à la cour de Rome, et toutes ses croyances erronées ont été condamnées dans diverses assemblées. »

Le mot hérésie signifie abjuration d'un article de foi ou adhésion obstinée à une erreur évidente. Or, par la grâce de Dieu et les prières du saint Illuminateur, l'Eglise arménienne, depuis qu'elle existe comme Eglise, n'a jamais renié aucune vérité révélée comme article de foi, comme aussi jamais elle n'a reconnu une erreur contraire à la foi et à la pureté

միտ վարդապետութեան եղեալ մոլորութեան մը հաւանեցաւ. այլ միշտ զայն կրնաւատայ զոր ինչ միանգամ կարողիկէ եկեղեցին կրնաւատայ, եւ կառաջարկէ առ ի հաւատայ. ինչպէս աչք ունեցողը կրնայ տեսնել Հայոց եկեղեցական գրեանց մէջը. որ այժմ համառօտիւ հրատարակեց ըստ յարմարութեան վիճակին եւ ըստ ներկոյ միջոցաց յորս գտանի՝ ի բուզըն կոչեցեալ Հրաւեր սիրոյ՝ հաւանութեամբ ազգային ժողովոյ ի տիպ արձանացուցեալ :

Իսկ այդ խարդախ գոյեճցին, իր ստորիւնը պարտրկելու համար *սեյան* չընէր զայն ծուռ եւ մոլար կարծիքները, որ Հոռմայու *sonphé* զանոնք դատապարտեր է, որովհետեւ ինքն ալ աղէկ գիտէ եւ ի խղճէ մտաց կրկկայէ, որ Հայոց եկեղեցին զայն դատապարտեալ մոլորութիւնները չունի, եւ կրնէրքէ, այնու զի յայտնի ներհակ են ողջամիտ վարդապետութեան : Այս *հիշ* մէկ ուղղափառ ազգի մը դպչելու բան չէ, կուգէ հայու անուամբ դատապարտուի, կուգէ Ֆռէնկի կամ Հոռոմի անուամբ : Զոր օրինակ, Հոռմայու *sonphé*, կամ ո՛ր եւ իցէ ուղղափառ ազգի մը եկեղեցի, եւտիքեսի պէս մոլար մտօք մի բնութիւն իՔրիստոս ըսողը դատապարտեր է. այդ հերետիկոսութիւնը ինքնին դատապարտեալ է. աւելայն մի բնութիւն իՔրիստոս փոխանակ մի անձնաւորութեան ուղիղ մտօք ըսող ազգը՝ ինչո՞ւ պիտի *կիւճեմ* իշըլլայ, որովհետեւ ինքն ալ զայն մոլորութիւնը միշտ կը դատապարտէ : Այսպէս Հոռմայու *sonphé* կամ ո՛ր եւ իցէ ուղղափառ եկեղեցի Նեստորի պէս մոլար մտօք երկու բնութիւն ըսողը դատապարտերէ, ինչպէս որ Կոստանդիայ ժողովը դատապարտեց՝ Աստուածաբանին պէս ուղիղ մտօք երկու բնութիւն ըսող ազգը ինչո՞ւ պիտի սրղողի, ի՞նչ ինչ կայ ասկից. որովհետեւ այնպէս բաժանաբար ըսողը ինքն ալ կը դատապարտէ :

Սուրբ Թգոստինոսի ըսածին պէս, « Աստուած մատենաց գՔրիստոս ի մահ, Յուդա մատենաց գՔրիստոս ի մահ. » *սեյի*, երկուքն ալ մատնութիւն էր, *սսին* մէկ կերպ չին. մատնութիւնն Աստուծոյ երկրպագելի է, իսկ մատնութիւնն Յուդայի դատապարտելի : Եւ քեպետ չեմ կարծեր քէ Հոռմայու *sonphé* Հայոց եկեղեցին հերետիկոս համարէ, *սսին* այս գոյեճցիին ըսածին *կորե*՝ երէ Հոռմայու *sonphé* Հայոց վրայ ծուռ դատում ընելով՝ մոլորական ճանչցեր է նէ *սսի*, Հոռմայու *sonphé* խապահեք չունի, գոյեճցի մընսփըլսեմն խօսքին խարուեր է : Եւ որովհետեւ

des dogmes. Elle a toujours cru et croit encore ce que l'Eglise catholique croit et propose de croire. Il suffit d'ailleurs d'avoir des yeux pour s'en convaincre par la lecture de ses livres ecclésiastiques, dont elle a donné un extrait d'après les circonstances et en proportion de ses moyens dans la lettre qui a pour titre : *Invitation à l'Amour du prochain*, publiée avec l'assentiment de l'Assemblée nationale.

Quant à ce propagandiste de mauvaise foi, il se garde bien de citer ces opinions erronées et fausses condamnées par la cour de Rome, car il sait très-bien lui-même et sa conscience le force de reconnaître que l'Eglise arménienne, loin d'admettre ces erreurs condamnées, les rejette comme contraires à la pureté des dogmes. Mais aucune nation orthodoxe ne se croira déshonorée pour avoir été condamnée sous le nom d'Arménienne, Française ou Romaine. Ainsi la cour de Rome ou une Eglise quelconque, de quelque nation orthodoxe que ce soit, a condamné celui qui, comme Eutychès, dit dans un sens erroné : une nature en Jésus-Christ. Cette hérésie est condamnée d'elle-même. Mais la nation qui dit en bonne part : une nature en Jésus-Christ au lieu de dire une personne, pourquoi se formaliserait-elle de la condamnation de l'erreur d'Eutychès, puisqu'elle-même la condamne. De même, la cour de Rome ou n'importe quelle Eglise catholique a condamné celui qui, comme Nestorius, dit : deux natures, dans un sens erroné, comme l'a constaté le concile de Constance. Mais pour quelle raison la nation qui, en bonne part, dit avec saint Grégoire de Naziance : deux natures, pour quelle raison se formaliserait-elle quand elle aussi condamne celui qui dit deux natures en les divisant.

Comme le fait observer saint Augustin : Dieu a livré le Christ à la mort; Judas aussi a livré le Christ à la mort. Dans les deux cas le Christ est livré, mais quelle différence dans ces deux actions ! on adore celle de Dieu, on condamne celle de Judas. Je ne pense pas que la cour de Rome considère l'Eglise arménienne comme hérétique; mais si d'après les dires de ces propagandistes, la cour de Rome a par un faux jugement reconnu les Arméniens dans l'erreur, ce n'est pas à elle qu'il faut s'en prendre, puisqu'elle a été trompée par les paroles de ces propagandistes amis de la discorde.

եկեղեցին կարե սխալիլ որ դատե վկայութեամբ մարդկան, որպէս ցուցանեն աստուածաբանք, զի մարդիկ կարեն խաբել եւ խաբուիլ. իսկ *գոյեանց միջոցով խելերը* Հոռմայու *fontaine poudreuse* կրնան *սայիւ*՝ քէ Հայոց ազգը այն կերպ եւ այն կերպ մոլորութիւն ունի, եւ Հոռմայու *fontaine* անոնց շարահասութեամբ հաւատալով, երբ զՀայոց եկեղեցին մոլորեալ *shj* սեպեր է նե, յայտնի է քէ սխալեր է մոլորութեամբ գործոյ, *գերե* Հոռմայու *fontaine* այս ըրած դատումը ի վկայութիւն մարդոյ հիմնեալ կըլլայ :

Երկուստաներորդ մասին մեզը կըզրե այսպէս. « Կրժմանայ եւ կրկապուի ըսելու քէ Պետրոսը կրճանջանք գլուխ առաքելոց, որոյ յանձնեալ է միայն սուրբ եկեղեցւոյ հոգեւարձութիւնը, եւ ասանկ ալ իր յաջորդները, այսինքն Հոռմայու փափկերը կրնդունինք եւ այն սուրբ արքային հնազանդութիւն միշտ կըցուցունենք : »

Պետրոս է գլուխ առաքելոց, որոյ յանձնեալ է հոգեւարձութիւն սուրբ եկեղեցւոյ. ընդունելի է մեզ եւ ամենայն ուղղափառաց. *լափին* այս գոյեանցին ըսածին պէս, որոյ յանձնեալ է *միայն*, այսինքն քէ ոչ այլ ումեք առաքելոց եւ հովուաց եկեղեցւոյ, ընդդէմ է բանիցն Քրիստոսի եւ առաքելոց, եւ տիեզերական ժողովոց : Ասէ Տէրն. « Երբայք յաշխարհ ամենայն, քարոզեցէք զաւետարանն ամենայն արարածոց, ուսուցէք նոցա պահել զամենայն զոր ինչ պատուիրեցի ձեզ. » եւ քէ « Որ ձեզ չեք ինձ չեք. » եւ ոչ ասաց, քէ « Որ քեզ չեք, Պետրոս, » այլ քէ « Որ ձեզ չեք. » այսինքն ձեզ՝ ամենայն առաքելոց իմոց եւ յաջորդաց ձերոց հովուաց եկեղեցւոյ :

Ուստի սուրբն Կիպրիանոս ի բուռն առ Քիւրիանոս. « Ասաց առաքելոցն, եւ ի ձեռն նոցա ամենայն առաջակայիցն, որք առաքելոցն փոխանակաւ կարգեալք յաջորդիցին « Որ ձեզ չեք » ինձ չեք : Ապա ուրեմն ոչ միայն Պետրոսի, այլ եւ ամենայն առաքելոց յանձնեաց Տէրն զհոգեւարձութիւն եկեղեցւոյն խրոյ : Ասէ եւ սուրբ առաքեալն Պետրոս. « Ձերիցունս աղաչեմ իրրեւ գերիցակիցս... արածեցէք որ ի ձեզ հօտդ է Աստուծոյ. » եւ քէ « Ձգոյշ լիւրուք անձանց եւ ամենայն հօտի՝ յորում եղ զձեզ Հոգին սուրբ տեսուցս՝ հովուել զժողովուրդ Տեսուն. » (ի Գործս առաքելոց) : Ձեմ գիտեք ինչպէս ջամբբնար, եւ կըսէ քէ. « Միայն Պետրոսի է յանձնեալ հոգ տանիլ եկեղեցւոյ. » երբ որ Հոգին սուրբ զամենայն եպիսկոպոսունս տեսուց եւ *նազար* դրեր է,

Et comme l'Eglise peut faillir quand elle juge d'après le témoignage des hommes, ainsi que le démontrent les théologiens, attendu que les hommes peuvent se tromper et être trompés, ces propagandistes chicaniers, ennuyant la cour de Rome en lui répétant sans cesse que la nation arménienne reconnaît telle ou telle erreur, la cour de Rome, en ajoutant foi à leurs calomnies et considérant l'Eglise arménienne comme égarée, ne serait coupable que d'une erreur d'action, car son jugement reposerait entièrement sur le témoignage des hommes.

Il dit dans la douzième partie : « Elle a peur et n'ose dire que nous reconnaissons, comme chef des Apôtres, Pierre à qui seul est confié le soin de la Sainte Eglise, ainsi que nous le croyons pour ses successeurs, c'est-à-dire les papes de Rome, et comme nous le témoignons toujours par notre obéissance au Saint-Siège. »

Pierre est le chef des Apôtres; c'est à lui qu'est confié le soin de la Sainte Eglise. Cela est admissible pour nous et pour tous les orthodoxes : mais avancer, d'après le dire de ces propagandistes, qu'à lui seul et à aucun autre des Apôtres et des pasteurs est confié ce soin, c'est aller contre la parole de Jésus, des Apôtres et des conciles œcuméniques. Car Jésus a dit : « Allez dans tout l'univers; prêchez l'Evangile à toute créature, leur enseignant à garder tout ce que je vous ai confié, et celui qui vous écoute m'écoute, » mais il n'a pas dit : « Celui qui t'écoute, Pierre, » mais bien « Celui qui vous écoute, » c'est-à-dire vous tous, mes Apôtres et vos successeurs, les pasteurs de l'Eglise.

C'est ce que dit saint Cyprien dans sa lettre à Bibian : « Il a dit aux Apôtres et par leur entremise à tous ceux qui leur ont succédé tour à tour : « Qui vous écoute, m'écoute. » Donc ce n'est pas seulement à Pierre, mais à tous les Apôtres, qu'il a confié le soin de son Eglise. L'apôtre saint Pierre dit aussi : « Je conjure les prêtres placés parmi vous.... Paissez le troupeau de Dieu » et plus loin : « Soyez attentifs sur vous-mêmes et sur tout le troupeau dont le Saint-Esprit nous a établis évêques, afin de gouverner l'Eglise de Dieu. » (Actes des Apôtres.) Je ne sais comment il n'a pas honte de dire qu'à Pierre seul est confié le soin de l'Eglise, lorsque le Saint-Esprit a établi tous les évêques pour veiller sur elle, paître les peuples du Christ et en avoir soin. C'est aussi la décision formulée par le

որ Քրիստոսի ժողովուրդները հովուներն եւ մուխայեր ըլլան եւ զգուշանան : Սահմանեա եւ սուրբ ժողովն Նիկիոյ ի վեցերորդ կանոնն . « Նախնի սովորութիւնն անշարժ մնացե ի յեզիպոս , ի Լիբիա , եւ ի Պենտապոլիս . զի եպիսկոպոսն Աղեքսանդրիոյ ունիցի զիշխանութիւն ի վերայ ամենեցուն սոցա . վասն զի եւ եպիսկոպոսին քաղաքին Հոռմայ այս է սովորութիւն . նոյնպէս եւ յԱնտիոք եւ յայլ վիճակս աւագութիւնքն իւրաքանչիւր եկեղեցեաց անվտիօս մնացեն : » Զսոյն երկրորդն եւ այլ տիեզերական ժողովք :

Եւ տիեզերական ժողովոյն Քաղկեդոնի առաջին կանոնն այս է բէ . « Կանոնք նախնի ժողովոց սրբոց հարցնաստատուն պահեսցին : » Գրեւ եւ երանելին Հերոնիմոս ի բողոքն առ Եւագր . « Երեւ զիշխանութենէն խնդրես , մեծ է տիեզերս քան գրադարն . վասն էր յառաջ բերես ինձ գովորութիւն միոյ քաղաքի . ուր եւ զոցի եպիսկոպոս , երէ ի Հոռմ , երէ ի Կոստանդնուպոլիս , երէ ի Հոնտիոն , երէ յԱղեքսանդրիայ , եւ երէ ի Գանիս , զնոյն արժանապատուութիւն եւ զնոյն քահանայութիւն ունի : » Ըստ այսմ գրեն Հարք եւ Վարդապետք :

Ուրեմն ամենայն պատրիարքունք եւ կաթողիկոսք եւ եպիսկոպոսք ունին զնոյն արժանապատուութիւն հովուելոյ զօտոս իւրեանց , եւ իշխանութիւն ի վերայ սեպհական վիճակաց ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի , այնու կերպիւ եւ կարգաորութեամբ , որպէս օրինադրեալ է ի տիեզերական ժողովոց : Նաեւ Հոռմայ արողոյն պատրիարգութեան տակը եղող քրիստոնեայ ազգերը յիրաւի կրպարտաւորին հնազանդիլնմա . այլ չեն պարտաւորի միշտ ցոյց տալ զհնազանդութիւն . զերկշատ անգամ օրինաւոր պատճառներ կունենան՝ որ անպարտ կրկացուցանեն զնոսա ի ցուցանելոյ զգործ հնազանդութեան . եւ տակաւին ոչ երբեք հերետիկոս կըսեալուն :

Ապա ինչո՞ւ պիտի պարտաւորի Հայոց ազգը , որ յատուկ պատրիարգութիւն ունի , միշտ հնազանդութիւն ցոյց տալ Հոռմայի արողին եւ պապին՝ իբրեւ յատուկ պատրիարքի . եւ երէ միշտ հնազանդութիւն ցոյց չտայ նե , հերետիկոս սեպուի : Այսպիսի խօսքերը գոչեցի ջանախ կարայի-ճինեռուն խօսքերն են , որ Հոռմայու ֆոքիին պարեւ ասոնցմով կարամիշ ըլլանք տեյի կրիստին . որովհետեւ մեկ աղեկութիւն մը չունին որ անով հաճելի ըլլան :

Յերեքտասաներորդ մասին կըգրեւ այսպէս . « Ի՞նչպէս կրպարծենայ այդպիսի յամառեալ

saint concile de Nicée dans son sixième canon : « L'ancienne coutume restera immuable en Egypte, en Libye et dans la Pentapole, et l'évêque d'Alexandrie aura le pouvoir sur tous ces pays, car c'est aussi la coutume de la ville de Rome, d'Antioche et des villes des autres diocèses que les dignités de chaque Eglise restent immuables. » Les mêmes choses sont répétées par les autres conciles œcuméniques.

Le premier canon du concile œcuménique de Chalcédoine dit : « Les canons des anciens conciles sont inaltérables. » De même, saint Jérôme écrit dans sa lettre à Evagre : « Si vous parlez du pouvoir, l'univers est plus grand que la ville. Pourquoi m'alléguez-vous l'habitude d'une ville? Partout où se trouvera un évêque, soit à Rome, soit à Constantinople, soit à Rhétium, soit à Alexandrie, soit en Danemark, il a partout la même dignité et le même sacerdoce. » Tel est aussi l'avis des Pères et des Docteurs de l'Eglise.

Donc tous les patriarches, catholiques et évêques ont la même dignité de paître leur troupeau et le même pouvoir sur leur propre diocèse, suivant leur titre et d'après l'ordre et la hiérarchie établis dans les conciles œcuméniques. Certainement les nations chrétiennes qui dépendent du patriarcat du siège de Rome doivent lui obéir, mais sans être cependant tenues de lui témoigner de l'obéissance toujours et en toute circonstance, car souvent elles peuvent avoir des raisons légitimes pour se dispenser de faire preuve d'obéissance et sans être pour cela considérées comme hérétiques.

Pourquoi donc la nation arménienne, elle qui a son patriarche propre, serait-elle tenue de témoigner de l'obéissance au siège de Rome et au pape comme à son propre patriarche, et quand elle se dispensera de cette obéissance, pourquoi sera-t-elle regardée comme hérétique? Cette conclusion est bonne pour les propagandistes, qui en agissent ainsi pour plaire à la cour de Rome, n'ayant aucun moyen de lui être agréables.

Il dit dans la treizième partie : « Comment une semblable nation, aussi obstinée, peut-elle se

ազգ մը ուղղափառութիւն ունիմ տեյի, որ մինչեւ այս միջոցս եւս չի ճանչնար ուղղափառ հաւատքին գլուխը : »

Յիրաւի *հախ* ունի Հայոց եկեղեցին ուղղափառ եմ տեյի պարծենալ. *գիրե* եկեղեցին Հայոց իբրեյ եկեղեցի՝ կրնաւատայ ի մի սուրբ կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցին, եւ անոր հաւատոյ սահմանները կը պահէ, եւ կը ճանաչէ այս գինուորեալ եկեղեցւոյ գլուխը, ոչ գոյեճցոց ըսածին պէս իբրեւ բացարձակ Տէր, եւ միանեման հրամանատու ընդհանուր եկեղեցւոյ, բացառութեամբ ամենայն եպիսկոպոսաց եւ եպիսկոպոսապետաց, այլ իբրեւ առաջին կառավար եւ ընդհանուր գլուխ կաթողիկէ եկեղեցւոյ, պարտութեամբ ամենայն եպիսկոպոսաց եւ եպիսկոպոսապետաց. որ եւ զօրութեամբ իւրոյ առաջնութեանն կամ գլխաւորութեանն ունի՝ ընդհանուր վերադիտողութիւն. ուստի կարե ի ժամանակս խոռովութեան առաջարկել գլխամար միջոցս առ ի խաղաղել գլխովումն եկեղեցւոյ. պարտաւորի հսկել առ ի պահպանութիւն ուղղափառ հաւատոյ, եւ ի պահպանութիւն կանոնաց կաթողիկէ եկեղեցւոյ : Բայց այս ընդհանուր վերատեսչութիւն ոչ տայ նմա գնեղինակութիւն տիրապետողական ի վերայ կաթողիկէ եկեղեցւոյ եւ տիրեղերական ժողովոց, այլ ինքն է ենքարկեալ նմին, եւ կառավարեալ կանոնօք նոցին. ոչ է անսխալ յատուկ վճիռ իւր եւ ոչ աննորոգելի ցորջափ ոչ ունի գնաւանութիւն ընդհանուր եկեղեցւոյն Քրիստոսի, այլ առ մասնաւոր անձինս կամ առ մասնաւոր եկեղեցի, որպէս բազմօք ցուցանեն զայս ամենայն աստուածաբանք իւրաքանչիւր ազգաց :

Հիմա որն է եղեր « ճշմարիտ ճանաչումն . » արդեօք գոյեճցի պատառաքողներուն երէ Հայոց ազգին եւ եկեղեցւոյն. որ նա եւ ուրիշ ուղղափառ ազգերն ալ այնպէս կը ճանչնան : Ապա զուր տեղը կը պոռոջայ՝ քեպետքեղած ճշմարիտ ճանաչումը Հայոց ազգը չունի : Ուստի այս իր գրած խօսքը որ մեր *հախին* կըսէ, *դայեք* ճշմարիտ է՝ իրենց պէս գրախօս եւ խոռովասեր մարդոց *հախին* ըսել « Ո՛ր հակառակութեանս, որ ոչ երբեք զիջս » չափ դարուց հետեւ, եւ ոչ զիջանել իւրացէ :

Ի չորեքտասներորդ մասին զըզրէ այսպէս. « Երէ կըսէ այն մանկավաճը՝ քե Հայոց ազգին Ֆոանկ հայրապետ *հրապետել* չի վայրեր, ամեն ազգ իրենց հայրապետի *հեօփին* տակը պիտի ըլլայ տեյի : » Այս *խապահեքը* մեր Լուսաւորչին

vanter de son orthodoxie quand jusqu'à ce moment elle refuse de reconnaître le chef de la foi orthodoxe ? »

En vérité, l'Eglise arménienne a droit de se vanter de son orthodoxie, car comme Eglise, elle croit en une Eglise une, sainte, catholique et apostolique, et en cela observe les articles de foi. Elle reconnaît le chef de cette Eglise militante, non pas ainsi que le veulent les propagandistes, comme souverain absolu et seul commandant de l'Eglise universelle, en exceptant tous les évêques et archevêques, mais comme premier gouverneur et premier chef universel de l'Eglise catholique, de concert avec tous les évêques et archevêques et ayant sur elle la surveillance universelle, en vertu de sa primauté. Ainsi dans les temps de révolution, il peut proposer des moyens propres à apaiser les troubles de l'Eglise et doit veiller à la conservation de la foi orthodoxe et des canons de l'Eglise œcuménique. Mais cette surveillance universelle ne lui donne pas le pouvoir et le droit de dominer sur l'Eglise universelle et sur les conciles œcuméniques; au contraire, il en dépend et il est gouverné par leurs canons. Ses décisions propres ne sont pas infaillibles et peuvent être changées tant qu'elles n'ont pas l'assentiment de l'Eglise œcuménique, excepté quand elles s'adressent en particulier à certaines personnes ou à certaine Eglise, ainsi que le démontrent longuement les théologiens de toutes les nations.

Maintenant quelle est la (vraie) connaissance de la celle des propagandistes parasites dont la foi est nation et de l'Eglise arménienne, nous orthodoxes? C'est partagée par les autres, que la nation arménienne donc en vain, connaissance. Ce qu'il dit à notre n'a pas la vraie connaissance. Ce qu'il dit à notre est vrai que pour des calomnieurs et des seditieux comme lui. « Quelle hostilité, qui n'a pas diminué depuis tant de siècles et qu'on ne peut faire cesser ! »

Dans la quatorzième partie il ajoute : « Si ce pédagogue dit : « Il ne convient pas à la nation arménienne d'être commandée par un prélat latin, parce que toutes les nations doivent être sous l'autorité de leur propre prélat, » la faute doit en

վրայ դնելու է, եւ անոր հետ կոուելու է քէ ինչո՞ւ գնաց Հռոմայու Սեղբեստրոս հայրապետին այնչափ բազմութեամբ ժողովրդոց, բազաւորաւ եւ իշխաններով, եւ անոր հետ սեր եւ հպատակութիւն ցրցունելով, ետ իշխանութիւն իր ժողովրդեանը հովուելու. զաշինք հաստատեցին՝ քէ մինչեւ ի կատարած աշխարհի ջրածանուին այն անքակտելի կապակցութենէն, ինչպէս գրած է Ագաթանգեղոսի մէջը :

« Ամեն ազգի հայրապետ իր ազգին հրամայել, եւ ամեն ազգ իր հայրապետին *hikofidhi* տակը բլլալ » այն մանկավարժին խօսքը չէ, այլ սուրբ եւ բնդհանրական ժողովոց սահմանն է. *gherk* երէ մետատան առաքելոց հովուական իշխանութիւնը փճացաւ, եւ իրենց յաջորդներուն ջանքաւ նէ, ապա Պետրոսի հովուական իշխանութիւնը եւս փճացաւ, եւ իրեն յաջորդին ջանքաւ. իսկ երէ Պետրոսի յաջորդը իր նախարօռ առաքելոյն իշխանութիւնը ունի, ուրեմն եւ մետատան առաքելոց յաջորդներն ալ իրենց նախարօռ առաքելոց իշխանութիւնը ունին. *gherk* ամենեցուն միապէս ըսաւ Քրիստոս. « Ես բնդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչեւ ի կատարած աշխարհի. » եւ քէ « Հօգին ճշմարտութեան բնդ ձեզ բնակեցեւ, եւ բնդ ձեզ եղիցի ի յաւիտեան : »

Այսպէս հաստատեցին առաջին սուրբ եւ տիեզերական ժողովը, եւ ապա կրկին նորոգեց մեծ ժողովն Ֆլորենցայու, ինչպէս որ ցոյց տուինք :

Iafhi խիստ կրգարմանամ քէ սուրբ Լուսաւորիչը ինչ *խաչկենք* ունի որ այս խոռովասերը անոր հետ կոխ կրբանայ՝ քէ ինչո՞ւ համար Հռոմ գացիր եւ Հայոց ազգին վրայ ինքնազուլի պատրիարքութիւն առիր : Այդ մարդը սուրբ Լուսաւորիչի հետ բան չունի. բոլոր երբայ սուրբ Սեղբեստրոս Հռոմայու հայրապետին հետ կոուի, քէ ինչո՞ւ Ապանիացոց եւ Իսապացոց եւ այլ շրջակայ ազգաց եպիսկոպոսները զլխուդ *ahel* բրիր, եւ Լուսաւորիչը ինքնազուլի Պատրիարք Հայոց ձեռնադրեցիր. եւ այս բաւական ջանաւրեցիր, այլ եւ իշխանութիւն սուրբ որ վրաց եւ Աղուանից ազգին կարողիկոսները ինքք ձեռնադրէ, եւ զաշինք յաւիտեական հաստատեցիր :

Սուտ է եւ այն որ կրէ՝ քէ սուրբ Սեղբեստրոս պապէն « Ասաւ իշխանութիւն իր ժողովուրդը հովուելու. » *gherk* երբ եպիսկոպոս մը ձեռնադրութիւն կառնու մէկ հայրապետէ մը, իր ժողովուրդը հովուելու իշխանութիւնը ի Հօգոյն սրբոյ

être attribuée à notre Illuminateur; il faut lui reprocher d'avoir été visiter l'évêque de Rome, Sylvestre, avec un si grand concours de peuple, avec le roi et les princes, de lui avoir témoigné de l'affection et de la soumission, d'avoir obtenu le pouvoir de paître son peuple comme aussi d'avoir conclu un traité qui doit durer jusqu'à la fin du monde et contracté une alliance indissoluble, ainsi que l'écrit Agalhangé.

« Chaque prélat doit commander à sa nation et chaque nation reste soumise à son prélat; » ce n'est pas la parole du pédagogue, mais la décision des saints conciles œcuméniques. Car si l'autorité des onze Apôtres est anéantie et n'a jamais été transmise à leurs successeurs, l'autorité pastorale de Pierre est anéantie également et n'a jamais été non plus transmise à ses successeurs. Mais si au contraire le successeur de Pierre a le pouvoir de son prédécesseur l'Apôtre, eux aussi, les successeurs des onze Apôtres, ont le pouvoir de leurs prédécesseurs les Apôtres. Car Jésus a dit à tous également : « Je suis avec vous jusqu'à la consommation des siècles. Et ailleurs l'Esprit de vérité demeurera en vous éternellement. »

Ainsi l'ont affirmé les premiers saints conciles œcuméniques, et leurs décisions ont été ratifiées par le grand concile de Florence, comme nous l'avons dit déjà.

Je me demande avec étonnement quelle est la faute du saint Illuminateur pour que ce séditionnaire lui déclare la guerre parce qu'il a été à Rome et a obtenu la liberté du patriarcat des Arméniens. Cet homme n'a rien de commun avec le saint Illuminateur. Qu'il aille déclarer la guerre à l'évêque de Rome, saint Sylvestre, pour avoir convoqué les évêques d'Espagne, d'Italie et des pays voisins, reconnu l'Illuminateur libre patriarche des Arméniens, et non content de cela, lui avoir encore donné le pouvoir de consacrer les catholicos des Géorgiens et des Alains et avoir conclu avec lui des traités éternels.

Il est faux aussi de dire, comme il le fait, que l'Illuminateur a obtenu du pape saint Sylvestre le pouvoir de paître son peuple, car lorsqu'un évêque reçoit l'ordination d'un prélat, c'est du Saint-Esprit qu'il reçoit le pouvoir de paître son peuple,

կառնու, ինչպէս կրսէ սուրբ առաքեալը. « Զգոյշ լիւրուք անձանց եւ ամենայն հօտիդ յորում եւս զձեզ Հոգին սուրբ տեսուչս, հովուել զհօտ Տեառն : » Իսկ սուրբ Լուսաւորիչը Հոռոմ չի գացած իսկեւ, Կեսարիոյ Ղեւոնդիոս հայրապետէն արքեպիսկոպոս եւ կարողիկոս ձեռնադրուէր էր, եւ Հայաստան աշխարհի մէջ չորս հարիւրի չափ եպիսկոպոս եւ անհամար քահանայ ձեռնադրէր էր, եւ իր ժողովուրդը ամենայն զգուշութեամբ եւ ուղղութեամբ կրնովուէր, ինչպէս Սգարանգեղոս եւ այլ ամենայն պատմիչք կրգրեն. եւ ոչ բէ Սեղբեստրոս պապէն առաւ իր ժողովուրդը հովուելու իշխանութիւնը :

Բայց որովհետեւ Հայոց կարողիկոսութիւնը Կեսարիայի արքոփն տակն էր, ինչպէս որ Ղեւոնդիոս հայրապետը սուրբ Լուսաւորիչի հետ դալժ էր ըրեր որ իր յաջորդները երբային Կեսարիայի արքոփն կարողիկոս ձեռնադրուէին, ուստի երբոր սուրբ Լուսաւորիչը Հոռոմ գնաց, սուրբ Սեղբեստրոս պապը ժողով եպիսկոպոսաց ըրաւ, եւ Հայոց ազգին վրայ ազատ եւ ինքնագլուխ պատրիարք ձեռնադրեց, եւ համապատիւ ըրաւ Սղեքսանդրոս եւ Սնտիոքոս եւ Երուսաղեմի արքողոցն, որպէս զի անկեց ետեւ իր յաջորդները միմեքան չըլլան Կեսարիայու արքոփն ձեռնադրութիւն առնելոյ : Եւ այսպէս սուրբ Լուսաւորիչը Հոռոմայու Սեղբեստրոս հայրապետէն պատրիարքական իշխանութիւն առաւ իր ազգին եւ վիճակին վրայ, եւ ոչ բէ հովուական իշխանութիւն :

Նաեւ Կոստանդիանոս կայսրը եւ Տրդատ բագաւորը եւ սուրբ Սեղբեստրոս պապը, եւ մեր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը միմեանց հետ եղբայր գրեցան, ուխտ եւ դաշինք հաստատեցին, որ Հոռոմայեցիք եւ Հայք միմեանց հետ մեր եւ միարանութիւն ունենան մինչեւ ի կատարած աշխարհի : Իսկ զայն ուխտը եւ դաշինքը նախ եւ յառաջ ունիւրոնները, եւ յետոյ զուէճցիք եղան՝ որ կերպ կերպ մընափշխութեամբ արըշտովն կըջանան. մեզնէ ի Հոռոմ սուտ գրպարտութիւններ անդադար գրելով, եւ ի Հոռոմ տա Հայս ինքնահմար վճիռներ եւ կանոններ որ ըստ օրէ հրապարակելով, եւ զամենեւին ընդ պարտեօք հերետիկոսութեան պարտաւորելով առ ի հաւատալ : Եւ քեպէտ իրենց միւղեփշխութեամբն եզմը պիտի չկենդանի, ըրին այն սուրբ դաշինքը, բայց անկարելի է որ իսպառ արեն. զի այն սուրբ հայրապետները Բրիտանոսի արեւելէ միւղեփշխութիւն մեջը ամրապնդելով ըրեր, եւ այնպէս այն սկիւղը

comme le dit le saint Apôtre. Or avant d'aller à Rome, le saint Illuminateur avait été ordonné archevêque et catholikos par Léontius, patriarche de Césarée ; lui-même avait ordonné plus de quatre cents évêques et une quantité innombrable de prêtres ; il paissait son peuple avec beaucoup de sollicitude et d'équité, comme le rapportent Agathange et d'autres historiens : on ne peut donc pas dire qu'il ait reçu du pape Sylvestre le pouvoir de paître son peuple.

Mais comme jusqu'alors la dignité de catholikos ou patriarche suprême de l'Arménie dépendait du siège de Césarée, et qu'il avait été décidé entre le patriarche Léontius et le saint Illuminateur que ses successeurs iraient à Césarée pour se faire ordonner catholikos ou patriarches suprêmes, le saint Illuminateur est allé à Rome et le pape Sylvestre a réuni les évêques et l'a sacré patriarche suprême des Arméniens, libre et indépendant, et a reconnu son siège égal en dignité à ceux d'Alexandrie, d'Antioche et de Jérusalem, afin que désormais ses successeurs ne soient pas obligés de recevoir l'ordination du siège de Césarée. Ainsi le saint Illuminateur a reçu du pape Sylvestre le pouvoir patriarchal sur sa nation et son diocèse, mais non le pouvoir pastoral.

Aussi l'empereur Constantin, le roi Thridate, le pape Sylvestre et le saint Illuminateur se considérant comme frères, ont conclu traité et alliance afin que les Romains et les Arméniens s'aiment et soient liés jusqu'à la fin du monde. Ce sont les unitaires et après eux les propagandistes qui ont tâché par mille ruses diverses de dissoudre cette alliance, écrivant sans cesse à Rome des calomnies contre nous, et, de Rome, publiant de fausses sentences et de faux canons et obligeant tout le monde à y croire sous peine d'hérésie. Et quoique par leurs impostures et leurs chicanes ils aient nui à ces saints traités, il est impossible qu'ils les détruisent entièrement, car ces saints prélats ont versé une goutte du sang de Jésus-Christ dans l'encre qui a servi à les écrire ; aussi ces traités resteront immuables et indissolubles jusqu'à la fin des siècles, et les malédictions prononcées contre leurs destructeurs retomberont sans doute sur la tête de ces hommes

գրեր են. որ եւ անշրելի եւ հաստատուն կրմնայ մինչեւ ի կատարած աշխարհի. եւ նոյն սարսափելի անեծքները՝ որ դաշինքը աւրել կամեցողներուն համար ըրեր են՝ շխարհից կրկատարի այն մարդոց վրայ, որ խօսքով կամ գործքով աւրել եւ սոջ հանել կուզեն¹ :

Այս պատմութիւնը *phœnarckén* ընկուս պատճառ այն է, որ եթէ չգիտցող կայ նե՝ ան ալ տեղեակ ըլլայ, թէ սուրբ Լուսաւորիչը երբոր Ղեւոնդիոս հայրապետէն կարողիկոս ձեռնադրուեցաւ, իր ժողովուրդը հովուելու իշխանութիւնը ի Հոգւոյն սրբոյ առաւ, եւ ոչ թէ Հոռմայու Սեղբեստրոս պապէն ինքնագլուխ պատրիարք ձեռնադրուած ատենը՝ այն իշխանութիւնը առաւ, ինչպէս որ այդ հակառակասէր զօրեցիկն կրտամարանէ :

¹ Այս ամենայն անյարմար եւ անեղոր պարագայից վրայ ուրիշ առնել խօսքը եւ ցուցուցեր ենք թէ որչափ յարգ եւ զօրութիւն կրնան ունենալ հնախոյզ աստուածաբանից առջեւ :

qui, par leurs paroles et leurs actions, s'efforcent de les anéantir¹.

Nous avons à dessein répété cette histoire, afin que, si quelqu'un l'ignore encore, il sache bien que c'est quand le saint Illuminateur a été sacré catholicos, par le patriarche Léontius, qu'il a reçu du Saint-Esprit le pouvoir de paître son peuple et non quand il a été sacré patriarche libre par le pape Sylvestre, ainsi que veut le faire croire ce séditieux propagandiste.

¹ Nous avons démontré ailleurs combien ces circonstances superflues et peu convenables peuvent avoir de poids et d'autorité aux yeux des théologiens antiquaires.

ԱՆՅՔ ԵՒ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՂԱՔԻՆ ԳԱՆՁԱԿԱՅ.

(Շարադարութիւն. *Shu kē* 152.)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՅՔ ԳԱՆՁԱԿԱՅ.

Այս քաղաք՝ որպէս երեւի, միշտ եղեւ իշխանանիստ քաղաք : Եւ որպէս տեսաք ի վեր անդր շինեցաւ սախմիջոցի իմն իններորդ դարուն, եւ մինչեւ ցմտել վախճանի ժին ոչ՞ դիպայ ուրեք անցից ինչ պատմելոց իմերցս Պատմարանից :

Առ ամօքն 989, Փարտուն Ամիրայ Գանձակայ՝ ել բազում զօրօք ի վերայ Գաւրի Գուրգեան եղբորորդւոյ Գազկայ արքայի Անույ, ի պարտութիւն մատնեալ դարձաւ յետս : (Ի Պատմ. Հ. Լոմ. Բ. յեր. 875) :

Ի 1088, Մելիքշահ արքայ Պարսից՝ ի ձեռն Պուղտան սպարապետին իւրոյ սաստկապէս մարտուցեալ ընդ քաղաքին, եւ զբուրդն նորա ընկեցեալ ի վայր, մեծաւ կոտորածիս հետ, զսա ի Փարտանց. յորոյ ի զօրս կային եւ յազգեւ Հայոց : (Ի պատմ. անդ ի Հոմ. Գ. յեր. 15) :

Այս Փարտանք, որք եւ Շատառիկք կոչին, էին ցեղ ինչ եւ տերութիւն այլազգեաց : Որպէս ինձ բուի, թէ ոչ սկիզբն շինութեան քաղաքին իսոցանէ եր, զոնէ յաւետ քան զմի դար պայազատութեամբ որդւոց յորդիս կալան զիշխանութիւն քաղաքին եւ սպա բարձան : Մնաց յետոյ քաղաքս ի ձեռն Պարսից ոչ սակաւ ժամանակ եւ առ նօքօք իսկ եր իշխանանիստ քաղաք երեւելի : Զի իրաժանել Տափար սուլթանին զսանձան իշխանութեան իւրոյ յորդիս, կրտսեր որդւոյն ետ իրաժին զսանձանս Գանձակայ : (Իմն Հայոց, յեր. 311) :

Առ իշխանութեամբն Պարսից բշտաւ եր միճակ քաղաքին, որպէս զրէ Կիրակոս. « Այս քաղաք բազմամբոյս լցեալ Պարս-

« կօք, այլ եւ սակաւ քրիստոնէիք. յոյժ բշտամի երսա Քրիստոնի » : Զի Պարսիկն բնակիչք քաղաքին՝ առ աննարին ատելութեան եւ բշտամութեան զոր ունին ընդ Քրիստոնայսն, այնչափ ապիրատեցան, մինչեւ իներքոյ սեմոց դրանց քաղաքին եղին խաչս, կամ ինախատինս Հայոց, կամ զի խղճեալ յամենայն առաք կոլեւ զխաչսն, ելցեն արտաքս ի զիւրորայս, եւ անպատսպար մնացեալ յաւար եւ ի գերութիւն նորա մատնեցին բշտամեաց, եւ ոչ միայն քաղաքն իւրեանց մնացեւ, այլ իյազել բշտամեացն նօքօք յիւրեանց վերայ մի արշտուեցին : Զի եւ աւագակարարոյ բնակիչք Խաչնոյ յայլազգեաց ոչ պակասին արշտել այսր, սպանեալ ի Պարսկաց, եւ կողոպտեալ զՔրիստոնէայս ի ձեռնաց նոցա :

1140. Տանազին իմն երկրաշարժութենէ կործանեցաւ այս քաղաք ի վերայ բնակեացն : Եւ լեռնս ինչ Ալմարակ կոչեցեալ ի վերայ իջեալ ի ձորակ մի, արգել զընթացս գետոյն արարեալ զնա լճակ « ի պէսպէս ազնիւ ձկամբք » որպէս զրէ Կիրակոս : Բայց երեւի թէ յետոյ վարեալ զտառաշխկայ հողն եւ զքարինս, եւ անցեալ է զի տեղացիքն ոչ պատմեցին մեզ լինել զնո. աստ ի գաւառիս լճակ այդպիսի : Համարիմ թէ զոնէ զժամանակ ինչ յետ երկրաշարժութեան քաղաքս մնաց յամայութեան, եւ անտերուեց. մինչեւ Գեմետրիայ Վրաց արքայի՝ որ զայնու ժամանակաւ զօրաւոր օք եր, զայլ եւ տանել զըրունս քաղաքին յերկիր իւր : Բայց ոչ անագանեաց, ի միջոցի անդ միոյ դարու, եւ իսկզբան ժԳին լեալ եր ի շինութեան եւ իրագմամարդութեան :